

ویژگی شهرهای اسلامی و کارکردهای مسجد

محمدجواد حاجی زاده

دانشجوی کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه ریزی شهری گرایش برنامه ریزی مسکن، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران
hajizadeh.javad90@yahoo.com

چکیده

در این مقاله سعی شده است مفاهیم و ویژگی های شهر اسلامی و ساختار کالبدی آن و همچنین ملاک های قرآن در شهرسازی بصورت خلاصه شرح داده شود و با توجه به اینکه عناصر کالبدی شهرها نقش اساسی در معرفی شهرها دارند، نقش و کارکرد مساجد در اینگونه شهرها مورد بررسی قرار می گیرد. بطور صریح، هدف اصلی مقاله حاضر شناخت کارکردهای مسجد می باشد. روش تحقیق به کار رفته در این پژوهش از نوع توصیفی و روش جمع آوری اطلاعات به صورت کتابخانه ای و اسنادی بوده است. در توصیف این مقاله، شهرهای اسلامی مفهوم خاصی را از شهر ارائه می دهند. در این مفهوم ارزش ها و نگرش های اسلامی تجلی می یابد که در ساخت عناصر شهری متبلور می شوند. در طول تاریخ نیز، مساجد، به دلیل جامعیت و اهمیت و تعدد و جایگاه والایشان در شهرسازی مسلمانان، از اصلی ترین عوامل هویت دهنده کالبدی و معنوی و ذهنی همه مجتمع های زیستی مسلمانان اعم از شهر و روستا بوده اند. با مطالعه آثار مختلف مشخص می شود که در گذشته، مساجد از کارکردهای گوناگونی برخوردار بوده که با گذشت زمان، با گسترش اسلام و فعالیت های مسلمانان بسیاری از کارکردها از مسجد جدا شده و هر کدام از این کارکردها مکان خاصی را به خود اختصاص دادند. نتایج بدست آمده از این پژوهش نشان می دهد، مهم ترین فعالیت های مسجد از نظر نمازگزاران، نماز جماعت، فعالیت های جانبی و گفتگو و معاشرت با دیگران است. این فعالیت ها با افزایش تعاملات اجتماعی موجب تقویت حس مکان می شوند. علاوه بر این از نظر اصول معماری هم، مساجد و بناهای مذهبی در تاریخ معماری ایران، همواره نقطه به اوج رسیدن هنر و معماری اسلامی بوده است.

واژه های کلیدی: شهر اسلامی، شهرسازی، کارکرد، مسجد، معماری

مقدمه

پیدایش شهر به عنوان دومین انقلاب عظیم در فرهنگ انسان، پدیده‌ی اجتماعی برجسته‌ای است که موجب دگرگونی در روابط متقابل انسان با یکدیگر شد. به همین منظور آغاز شهرنشینی، نقطه‌ی عطفی در تاریخ اجتماعی انسان به حساب می‌آید. چنین پدیده‌ای که قدمت آن به ۶ تا ۷ هزار سال می‌رسد، در جریان تحول خود از مجموعه عوامل مختلفی مانند تحول اجتماعی، حکومت، فرهنگ و ... تاثیر پذیرفته است (نظریان، ۱۳۸۸).

یکی از فضاهای جغرافیایی که از دیرباز انعکاس دهنده‌ی ایدئولوژی نظام‌های حاکم بوده، پدیده‌ی شهر است. براین اساس شهر اسلامی بازتابی از اندیشه‌های متعالی دین اسلام در تمامی جوانب می‌باشد. (ضرابی و همکاران، ۱۳۸۹) دین اسلام شاید تنها دینی بوده است که در شهر شکل گرفته و با توجه به بینش و جهان بینی آن نیازمند توسعه و گسترش شهرها بوده است (خدایی و تقوایی، ۱۳۹۰).

بی شک بدون شناخت یک پدیده امکان مداخله در راستای بهبود آن میسر نخواهد بود. براین اساس ارائه‌ی هرگونه راهکاری در جهت برون رفت از بی هویتی معماری و شهرسازی تنها از طریق شناخت مفاهیم شهر اسلامی و تطابق آن با وضع فعلی و چشم انداز آینده ممکن خواهد شد (حبیب و همکاران، ۱۳۸۷).

یکی از شاخصه‌های شهر اسلامی مسجد می‌باشد. بناهای مذهبی همواره یکی از اساسی‌ترین عناصر بافت، ساخت و شکل شهرها بوده و هستند. در معماری اسلامی مسجد جایگاه ویژه‌ای را به خود اختصاص داده و به مثابه برجسته‌ترین عنصر منبعث از دین اسلام از همان ابتدا با جامعه‌ی مدنی همراه بوده است و به دلیل اهمیتی که برای مسلمانان دارد به عنوان شاخص‌ترین و ماندگارترین بنا در معماری اسلامی مطرح است و به صورت کانون عبادی، اجتماعی و فرهنگی و اقتصادی و نظامی در تاریخ تمدن جهان اسلام تبلور یافته است (منتظرالقایم، ۱۳۸۷).

مبانی نظری

ملاک‌های قرآن در شناسایی شهر

۱- صلاحیت فرهنگی اشخاص: معمولاً در هر اجتماع انسانی، مردم از لحاظ فرهنگی دو گونه‌اند: برخی صالحند و مقید به آداب اجتماعی و قانون؛ و شماری ناصالحند و ناهنجار و قانون‌گریز. این افراد، هرچند از لحاظ جغرافیایی در یک زیستگاه اجتماعی، همواره در کنار هم زندگی می‌کنند و از اهالی یک منطقه و آبادی به شمار می‌روند، ولی در حوزه‌ی ثبت احوال قرآنی، دارای شناسنامه‌ی شهری و انسان‌های ناصالح آن را شناسنامه‌ی روستایی صادر می‌کنند. اینک ترجمه‌ی نمونه‌ای قرآنی را در زیر مرور می‌نماییم:

«چه بسیار از شهرها و آبادی‌ها که بر اثر فراوانی نعمت (توسعه فیزیکی) مست و مغرور شده بودند، هلاک کردیم» در این آیات، خداوند از شهری مثل می‌زند که مردم آنجا برخلاف فطرت انسانی، پیام توحیدی، رسولان الهی را نادیده گرفته‌اند و بنای مخالفت با آزادی بیان و دعوت آنان گذاشته‌اند. قرآن، اصرار بر شرک و رفتار ناشایست در مقابل اصلاح طلبان را شایسته‌ی جامعه‌های بی فرهنگ می‌داند و از محل منتسب به آنان با نام روستا یاد می‌کند. اما هنگامی که در همان جا از انسان راه یافته و شایسته‌ای سخن به میان می‌آورد که دعوت پیامبران را لبیک گفته و در اصطلاح فرهنگ جامعه با آنان هم صدا شده است، محل منتسب به او را مدینه (شهر) و خود وی را مدنی (شهری) معرفی می‌نماید.

۲- حضور و سکونت پیامبری از پیامبران خدا: یکی دیگر از شاخص‌های شهری در فرهنگ قرآنی، اسکان پیامبری از پیامبران الهی در یک آبادی می‌باشد؛ هرچند که مردم آن ناصالح و زشت‌کردار باشند. پیامبران الهی صالح‌ترین و نیکوکارترین انسان‌هایی‌اند که خداوند متعال آنان را از میان مردم برگزیده است. آنان در مقام قرب الهی دارای وجاهت و احترامند؛ و هر کدام به تنهایی یک امتند. از این رو محل سکونت آنان زینده‌ی نام مدینه (شهر) است.

شهر اسلامی

در منابع مختلف برای شهر اسلامی تعاریف گوناگونی ارائه شده است. شهرسازان بر اساس معماری حاکم بر شهرها آن را شهری می دانند که بر اساس فرهنگ اسلامی شناخته است. در الگوی شهرسازی اسلامی، عامل مسلط دین اسلام است. به این ترتیب شهر اسلامی ماهیتی است ثابت که در هر مکان و زمان تجلی ویژه ی خویش را خواهد داشت (ضرابی و همکاران، ۱۳۸۹).

رواج عنوان شهر اسلامی و اطلاق آن به شهرهای مسلمانان، با این فرض که این شهرها از لحاظ کالبدی، جلوه گاه تجلی خاصی از اصول و ارزش های اسلامی بوده و از شهرهای سایر فرهنگ ها متمایز هستند، از قرن نوزدهم میلادی و توسط مستشرقان آغاز شد (خدایی و تقوایی، ۱۳۹۰).

از دوره ی اسلامی برای مفهوم شهر «قصبه» را به کار می بردند و واژه های اساسی که برای شهر بکار گرفته می شد، همین مفهوم را داشته است. سه نوع شهر را در دوره ی رونق شهرنشینی (قرن سوم تا ششم هجری) می توان تمییز داد که عبارتند از: مصر، قصبه، مدینه. مادرشهرها، شهرهای بزرگ یا اساساً پایتخت ها و امیرنشین ها را «مصر» و جمع آنها امصار می گفتند. قصبه پایتخت ایالتی بوده است ولی در دوره های بعد پایتخت هریک از واحد های اصلی تقسیمات کشوری را به این نام می خواندند. نوع سوم شهر «مدینه» است که مقرر دولت یا نمایندگان حکومت بوده است. مدینه واژه ی آرامی و مفهوم اصلی آن با مفهوم شهرستان در زبان پهلوی بسیار نزدیک است (نظریان، ۱۳۸۸).

در خصوص هویت کالبدی شهر اسلامی باید گفت اگر در شهری از خاور دور تا اندلس در اروپا شاهد عناصر کالبدی، نظیر مناره و مسجد، کاروانسرا، بازار با سلسله مراتب فضایی متأثر از مسجد جامع، جدایی قلمروهای خصوصی _ مناطق مسکونی _ از قلمرو های عمومی _ معابر عمومی و خیابانها _ قلمروهای عمومی با سطوح دسترسی پیچیده اما مملو از نشانه های روشن و قابل شناسایی برای مردم و مواردی از این دست باشد، به آن شهر، شهر اسلامی خواهیم گفت (مویدی، ۱۳۹۲).

در ساخت مورفولوژیک شهرهای اسلامی عوامل زیر دخالت داشته است: ۱-عوامل مذهبی ۲-عوامل اقلیمی ۳-عوامل اقتصادی ۴-عوامل ارتباطی و ۵-عوامل دولتی و نظامی ۶-عوامل بهداشتی ۷-عوامل وقف (شکویی، ۱۳۷۳).

دیدگاه های مطرح درباره ماهیت و مفهوم شهر اسلامی قبل از وارد شدن به بحث اصلی، لازم است اول به سه دیدگاه مطرح در زمینه ماهیت شهر اسلامی بپردازیم. این دیدگاه ها به شرح زیر می باشد (مشکینی و رضایی مقدم، ۱۳۹۳):

دیدگاه اول: شهر اسلامی به عنوان امت اسلامی (بی ارتباطی کالبد و محتوی) گروهی معتقدند شهر اسلامی محدود به زمان و مکان خاصی نمی باشد و مفهوم امت اسلامی از آن استنباط می شود. بر این اساس دیدگاهی وجود دارد که شهر اسلامی را با عنوان شهر مردم دیندار و معتقد معرفی میکند و تعریف شهر اسلامی را منوط به مردمی می داند که اعتقادات اسلامی دارند. آن ها معتقدند که میان اعتقادات و نظام شهری و شهرسازی و معماری مناسبت و تناسبی وجود ندارد، زیرا که در هر شهر و خانه ای می توان مسلمان بود و به آیین مسلمانی زندگی کرد؛ یعنی دین و دینداری ظاهراً با معماری و شهرسازی ملازمت ندارد و شهر با بنا و ساختمان هایش دینی و غیردینی نمی شود. در این دیدگاه، شهراسلامی به عنوان شهر دینی مطرح می شود که صرف نظر از مکان های فیزیکی، صرفاً به دلیل وجود مردم دیندار و معتقد شهر دینی می شود.

دیدگاه دوم: شهر اسلامی شهری بر اساس قوانین و دستورات اسلام دیدگاه دوم این است که، شهر اسلامی حاصل اعتقادات اسلامی و درک قوانین و اصول اسلامی است. ویژگی اساسی آن از دو عامل قرآن و سنت نشأت گرفته است که دارای وجوه تمایز بارزی ناشی از ایدئولوژی، تفکرات و باورهای غالب اسلامی است. مبانی نظری طرح و ساخت آن مشتمل بر اصول و معیارها و ضوابط و قوانین اسلامی است. این عده معتقدند که شهر اسلامی دارای هویت خاص فرهنگی، تاریخی و فضایی است و ارتباط ساختاری بین دین و فضای مصنوعی را نشان می دهد. در این دیدگاه، شهر اسلامی شهر ساخته شده بر مبنای عمل به اصول و احکام دین و شریعت است که نهایتاً آرمان شهر و شهر منتظران در این دیدگاه مطرح می گردد .

دیدگاه سوم: شهر اسلامی حاصل دستاورد فرهنگ و تمدن اسلامی دیدگاهی دیگر نیز وجود دارد که شهر اسلامی را حاصل

فرهنگ و تمدن اسلامی می دانند و معتقدند که شهرسازی اسلامی ناشی از تمدن و دستاورد تولید فرهنگی مسلمانان می باشد. این عده معتقدند که گرچه زندگی شهری در جهان اسلام اهمیت زیادی داشته است، هیچ گونه مدرک تصویری از شهر اسلامی، حتی در حد خطوط کلی و ویژگی های ابتدایی آن، به قلم مهندسان یا جغرافیدانان در دست نیست. آن چه شهراسلامی می نامیم، در هر حال مفهومی مجرد است و به شیوه ی مطالعات شهرسازی ما مربوط می شود. صفت اسلامی در کنار معماری و شهرسازی نشان دهنده ی اسلام به عنوان تمدن است و نه اسلام به عنوان دین؛ و تعبیرات ملل مسلمان در طی اعصار از دین اسلام و تبدیل آن به الگوهای شهرسازی و معماری کاملاً اعتباری بوده و به هیچ وجه نباید مطلق بودن مبانی دین اسلام را به دستاوردهای فرهنگی و فنی ملل مسلمان تعمیم داد.

مسجد

مسجد واژه ای است برگرفته از ریشه سجد و به مکانی اطلاق می گردد که باتجمع مسلمانان در آن فریضه ی نماز به عنوان ستون دین اسلام برگزار می گردد و مهم ترین کارکرد آن عبادت جمعی می باشد. موقعیت و جایگاه مسجد در شهر اسلامی به گونه ایی است که جزو اولین بناهای طراحی شده در شهر اسلامی می باشد. مسجدی که به دست پیامبر(ص) در مدینه ساخته شد، به عنوان نخستین الگوی ساخت مسجد مورد توجه مسلمانان واقع گردید(پیرنیا، ۱۳۸۵).

معمولاً بناهای مذهبی دارای حریمی و حرمتی نزد مردم و جامعه اسامی هستند. هر کسی با هر شرایطی وارد آنها نمی شود. مردم عادی هم با قصد و نیت «قربه الی الله» با آمادگی و با وضو و با ذکر وارد صحن آنجا می شوند. معمولاً حتی از نظر کالبدی نیز این حریم کاملاً مشهود است. یکی از اهداف معماری و شهرسازی اسلامی، خلق و آفرینش آثار کالبدی زیبا و مطلوب برای شهروندان است. ترکیب واژه های «زیبا» و «مطلوب» برای آن انتخاب شده است که حریم ها رعایت شوند و محرمات محفوظ بمانند. صرف زیبا بودن، اگر در تعارض با محرمات شرعی قرار گیرند، مطلوب تشخیص داده نمی شوند. عنصر مسجد در شهراسلامی، بسیار مهم و تعیین کننده می باشد. هر شهری یک مسجد جامع و هر محله نیز چند مسجد داشته است. بعد از ظهور اسلام مسجد به عنوان پایگاهی برای دین جدید احداث شد. مرکزیت شهر در این دوره به عهده ی مسجد بوده است و تمامی حرکات، جهات و گسترش شهر با توجه به استقرار مسجد در شهر صورت می گرفته است.

براساس روایت از لحاظ عملکردی می توان سه نوع مسجد را برشمرد (جعفریان ثمرین و همکاران، ۱۳۹۲):

۱- مسجد جامع: این مسجد برای برگزاری نماز جمعه بوده و در حکومت اسلامی به دلیل ایراد خطبه در ابتدا و پس از نماز جمعه نقش سیاسی پررنگ تری نسبت به مساجد محلی ایفا می کند. مکان یابی این مساجد نسبت به دو مورد بعد بسیار خالص تر و حائز اهمیت است. این مساجد باید نسبت به بازار و محلات مسکونی دارای ارتباط باشد.

۲- مسجد محله ای: این مساجد در دسترس ترین مساجد در جامعه اسامی بوده و در هر محدوده و ساختار شهری قابل قرارگیری می باشد.

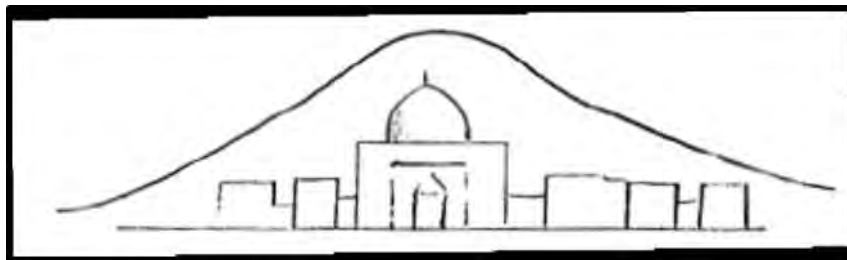
۳- مساجد بازار: چنین مساجدی در کنار محل کسب و کار مردان، در بازار یا دیگر مکان های تجاری قرار دارد و کسبه هنگام نماز به آن جا مراجعه می کنند.

با رشد و شکوفایی شهر بر تعداد و بزرگی مساجد افزوده می شود، مساجد محله ای به وجود می آیند و مساجد جامع تعدد پیدا می کنند. در این میان جایگاه کالبدی و نقش مساجد محله ای نسبت به هر محله همچون جایگاه و نقش جامع در الگوی کلی شهر می باشد.

یافته ها

مساجد مهم ترین بناهای مذهبی هر شهر و روستا بودند که همواره نقش مهمی در زندگی مسلمانان داشته اند. با توجه به این که دولت اسلامی در شهر تولد می یابد و با توجه به این که تشکیل این دولت برای اولین بار در مسجد صورت می گیرد،

بنابراین وجود مسجد جامع، به یکی از خصوصیات اصلی شهر دوره اسامی تبدیل می گردد. از جمله عناصر اصلی شهر اسلامی مساجد هستند. مسجد در شهر، مهم ترین بنای عمومی تلقی شده و در تفکرات مربوط به شهرسازی اسامی موقعیت اساسی داشته است. این مساجد ابتدا در کنار شهرها بنا می شد تا این که در طی زمان قلب شهرها پذیرای آن ها گردید. بیش تر بناهای مسکونی، تجاری و خدماتی در شهرهای تاریخی کشور یک یا دو طبقه بوده اند و در نتیجه شهر از یک خط آسمان نسبتاً صاف و هموار برخوردار بوده است و تنها مساجد و سایر بناهای مذهبی از ارتفاع بیش تری نسبت به بناهای مجاورشان برخوردار بوده اند و به این ترتیب از عناصر شاخص در سیمای شهر به شمار می آمده اند.

تصویر شماره ۱: منحنی ارزش زمین در شهرهای اسلامی
منبع: (پورجعفرو همکاران، ۱۳۹۱)

به طور کل، محدوده محله های شهرهای اسلامی را بیش تر روابط اجتماعی تعیین می کرد و نه شعاع عملکرد مدرسه، مانند آن چه در نظریه کلارنس پری مطرح شده است.

اصول معماری و زیبایی شناسی مسجد

از نظر اصول معماری مساجد و بناهای مذهبی در تاریخ معماری ایران، همواره نقطه به اوج رسیدن هنر و معماری اسلامی بوده است. در معماری اسلامی ایران، بدون شک جنبه های ساختمانی و نوآوری در فضاهای مساجد و ایجاد فضایی تازه در سیر تاریخی خود، از اهمیت بالایی برخوردار می باشد. در یک معماری ایرانی، عناصر معماری همچون قوس ها، تاق بندی ها، گنبد و حتی مقرنس به عنوان یک تزئین حجمی و سه بعدی پیشتاز بوده و توانسته است این دستاوردها به دیگر سرزمین های اسلامی نشان دهد. مسجد، محل تجلی مجموعه ای از هنرهایی است که مصداق مسلم هنر شهودی است. به عبارت دیگر، در مساجد نه تنها دین با زیبایی ملاقات می کند بلکه مهم ترین نموده های هنر اسلامی، معماری مساجد و ویژگی های بارز آن است (جعفریان ثمرین و همکاران، ۱۳۹۲).

اهمیت مسجد

در طول تاریخ نیز، مساجد، به دلیل جامعیت و اهمیت و تعدد و جایگاه والایشان در شهرسازی مسلمانان، از اصلی ترین عوامل هویت دهنده ی کالبدی و معنوی و ذهنی همه ی مجتمع های زیستی مسلمانان اعم از شهر و روستا بوده اند. این هویت بخشی، نه تنها در شکل و سیما و کالبد و از نظر بصری، که از نظر روانی و فرهنگی و حتی از جهت صوتی و سایر ویژگی های مساجد همچون چندعملکردی بودن و مرکزیت و مکان استقرار آن ها نیز احراز و اعمال می شد.

در آیات متعددی از قرآن کریم به اهمیت مسجد در زندگی و مجتمع های مسلمانان اشاره شده است. چنانکه در سوره کهف ضمن بیان وقایع مربوط به اصحاب کهف که پیش از اسلام رخ داده، به این موضوع اشاره می شود (کهف: ۲۱). در نتیجه، هر جایی که با دانایی و خلوص، محل ذکر خالق یکتا و مکان پرستش او باشد، آن مکان مسجد است و تنها باید نام او را در آن جا خواند و همراه آن نام مقدس، از کس یا چیز دیگری به عظمت یاد نشود. موضوع دیگری که قرآن کریم به آن پرداخته است، موضوع عمران یا تعمیر مساجد است. در مورد عمران مساجد که در آیه ی ۱۷ سوره توبه به آن اشاره شده است. حق تعمیر

مساجد و جواز آن را منحصر کرد به کسانی که دین آسمانی را پذیرفته باشند.

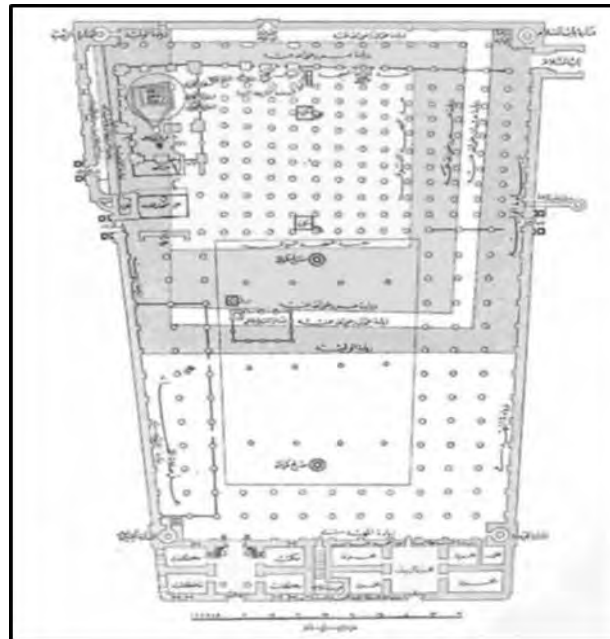
الگوی اولیه مساجد

دولت اسلامی در شهر متولد می یابد و با توجه به اینکه تشکیل این دولت برای اولین بار در مسجد صورت می گیرد، بنابراین وجود مسجد جامع به یکی از مشخصات اصلی شهر دوره اسلامی تبدیل می گردد. در شهر و محلات اسلامی، مساجد و فضاهای وابسته به آن همراه دیگر مراکز زیارتی و آموزشی، بعد معنوی و فکری شهرها را به وجود می آورند (ضرابی و علی نژاد طیبی، ۱۳۸۹). بناهای مذهبی از مهم ترین بناهای قدیمی شهرها هستند و مساجد قدیمی اصولاً در مرکز محله ها واقع شده اند.

در مورد الگوهای مساجد دو الگو مطرح شده است که به شرح زیر می باشد (نقی زاده، محمد، ۱۳۹۲):

- در مسجد رسول اکرم ص در مدینه منوره همه ی فعالیت های مذهبی، سیاسی، آموزشی و اجتماعی انجام می شد.
- مسجد پیامبر خدای در مدینه منوره در طول تاریخ (یا در قرون اولیه تاریخ اسلام) الگوی اصلی مسلمانان در ساختن عبادتگاه هایشان بوده است.

مسجد پیامبر عظیم الشان اسلام ص در مدینه منوره به عنوان اولین نمونه و الگوی همه ی مساجد مسلمانان، اگرچه بسیار ساده و به دور از تکلف بنا شد، اما جامع و دربردارنده همه ی معنویاتی بود که از عبادتگاه، یا به عبارت بهتر، از مرکز شهر مسلمانان انتظار می رود.

تصویر شماره ۲: نقشه مسجدالنبی و توسعه های اولیه آن

منبع: (نقی زاده، محمد، ۱۳۹۲)

اگرچه مساجد شهرهای مسلمانان از نظر معنوی و عملکردی هرگز نتوانستند به درجه رفیع مسجدالنبی برسند، اما پیشرفت های اقتصادی مسلمانان و برخی تقلیدها و همچنین عشق و علاقه ی مسلمانان، به رونق مادی مساجد انجامید؛ به گونه ای که پس از حمله مغول حتی در ظاهر نیز مساجد از پرداختن به کاری جز عبادت صوری و ظاهری به کلی منع شدند و به صورت ابزارهایی برای کنترل درآوردن مردم و مرعوب و متحیر ساختن آن ها از قدرت مطلقه شاه و سلطان درآمدند. به همین علت بزرگ ترین و زیباترین مساجد را "مسجد شاه" می نامیدند.

کارکردهای مسجد در شهرهای اسلامی

مکانی که در ابتدا مرکز عبادت، سیاست، قضا و آموزش بود. اما با گسترش اسلام و فعالیت های مسلمانان عملکردهای سیاسی، قضایی، آموزشی و... از مسجد جدا شده و هر کدام مکان خاصی را به خود اختصاص دادند، ولی ارتباط خود را با مسجد حفظ نمودند. لذا در قرون نخستین اسلامی بسیاری از مساجد منطبق با سنت نبوی ساخته شدند که از آن جمله می توان به مساجد بصره، کوفه، بغداد، واسط، فسطاط، قیروان، سامرا و ... اشاره کرد.

در میان اندام های درون شهری هر شهر نیایشگاه همیشه جای خود را داشته و دارد و از سایر اندام ها نمایان تر و چشم گیرتر است. مسجد بر دیگر نیایشگاه ها همان برتری را داشته که اسلام بر سایر کیش ها و چنان خوب بوده و هست که نیازی به ستایش ندارد (پیرنیا، ۱۳۸۵). در صدر اسلام مساجد از حیث کالبد و کارکرد با مساجد امروزی تفاوت زیادی داشتند.

اقامه ی نماز و عبادت، آموزش و تحصیل، اعلان اخبار و مشروعیت خلفا، ایراد خطبه، پذیرش سفرا، رسیدگی به دعاوی و قضاوت و... از مهم ترین کارکردهای مسجد در صدر اسلام بوده است که بی شک با نیازهای آن روز جامعه تطابق داشته است. اما با گسترش اسلام و افزایش جمعیت و عدم قابلیت مساجد در رفع نیازهای اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و آموزشی مسلمانان، کارکرد مساجد به کارکرد عبادی - سیاسی محدود گردید، اما به دلیل اهمیت ویژه ای که برای مسلمانان دارد همچنان جایگاه ویژه خود را حفظ نموده است. این اهمیت با توجه به اشارات صریح قرآن کریم در این زمینه کاملاً ملموس خواهد شد.

آیات متعددی از قرآن کریم به صورت مستقیم یا غیر مستقیم به ویژگی مساجد، عظمت بنا، کارکردهای آن و... اشاره کرده است. هم چنین از آن جایی که محوریت و مرکزیت شهر اسلامی در مسجد محقق می گردد، به منظور شناسایی مبانی اسلام و جوهره ی این بنای مذهبی، پژوهش در این مورد ضرورت می یابد (منتظرالقایم، ۱۳۸۷).

لا فُقَالُوا ابْنُوا عَلَیْهِمْ بُنِیَانًا رَبُّهُمْ أَعْلَمُ لَهُمُ قَالَ الذِّینَ غَلَبُوا اِبْسَ گفتند بر غار آنها بنایی بسازید. پرودگار به کارشان داناتر است. و کسانی که در مورد ایشان غلبه یافته بودند گفتند، بر غار آن ها عبادتگاهی خواهیم ساخت (ناری قمی، ۱۳۸۹).

در همین مسجد است که مسئولیت ها و بحران های دولت اسلامی با امت در میان گذاشته می شود. و از فراز منبر همین مسجد است که حکم خلع و یا انتصاب کارگزاران دولت اسلامی خوانده می شود و این نشان از اهمیت آن دارد (حبیبی، ۱۳۸۷).

مسجد در دوران شکل گیری حکومت اسلامی اهمیت زیادی داشته است. مسجد بازتابی از تمدن های پیشین در قالب اصول اسلامی بوده که با گذشت زمان زمینه را در قرون اولیه اسلامی؛ برای تبیین شریعت اسلام مهیا کرده است. مساجد کارکردهای متفاوتی داشته اند که در توسعه و بسط این بنا و حفظ این سنت اسلامی نقش مؤثری داشته است که از آن جمله می توان به موارد زیر اشاره کرد (منتظرالقایم، ۱۳۸۷)

۱- کارکرد عبادی و مذهبی

عبادت، کارکرد اصلی مسجد به شمار می رود. همان طور که خداوند نیز در قرآن هدف از خلقت جن وانس را عبادت دانسته است، در گذشته در کنار یاد خدا و عبادت، فعالیت های دیگری چون، وعظ یا سخنرانی های دینی، اعتکاف، تعلیم قرآن، ذکر ادعیه، تبیین احکام شریعت اسلام وغیره در این مکان صورت می گرفت. اهل حدیث نیز در قرون اولیه اسلامی حلقه های بحث خود را در مسجد برپا می کردند. به دلیل اهمیت عبادت و توصیه اسلام در این زمینه، کارکرد دینی مساجد تا کنون تداوم یافته است.

۲- کارکرد فرهنگی و آموزشی

مساجد در دوران اولیه اسلام علاوه بر این که مکانی برای تجمع و عبادت مسلمین محسوب می شدند، کارکردهای آموزشی و تعلیمی نیز داشتند. به عبارتی دیگر اصلی ترین کارکرد ثانویه ی مسجد در صدر اسلام آموزش و تحصیل بوده است. پیامبر(ص) پس از اقامه ی نماز در مواضع خود مسائل گوناگونی را به مسلمانان آموزش می دادند که اهم آن آموزش قرآن و

احکام بوده است.

مباحث اعتقادی، آموزش مبانی توحیدی و معاد، تعلیم احادیث، تحلیل احکام ثانویه تکیه بر مسائل تاریخی و آشنایی با سرنوشت اقوام گذشته از دیگر کارکردهای فرهنگی و آموزشی مسجد در صدر اسلام؛ بوده است. اگرچه مسلمانان در ظاهر به منظور برگزاری نماز و عبودیت حق در مساجد تجمع می کردند، لیکن با کوله باری از علم و اخلاق این مکان مقدس را ترک می گفتند. کارکرد فرهنگی مسجد با آموزش و حمایت از تازه مسلمانانی که دین مبین اسلام را پذیرفته بودند، جلوه ای نو یافت. این افراد با حضور در مسجد پیامبر(ص) آموزش های لازم را فرا می گرفتند و شبهات ذهنی خود را به منظور آشنایی عمیق با دین اسلام برطرف می نمودند. هم چنین هیئت های علمی بسیاری از نواحی اطراف در مساجد تجمع می کردند و به بحث و گفتگوی اعتقادی می پرداختند.

۳- کارکرد نظامی

از آن جایی که جامعه اسلامی یک جامعه پویا و هدف مند است لذا به منظور تثبیت اعتقادات خود همواره در نزاع و نبرد با مخالفان این دین مبین است. جنگ های عصر پیامبر(ص) و پس از آن گواه این مطلب می باشد. مسجد به عنوان مرکز ثقل جامعه اسلامی به منظور حراست از موازین اسلامی ارتباط مستقیمی با امور نظامی داشته است. محل تجمع سپاهیان اسلام، سازماندهی سپاه جهت رویارویی با دشمن و مشورت های نظامی در مسجد صورت می گرفت. تداوم این کارکرد مسجد به این دلیل بود که بار معنوی مسجد سپاه اسلام را در عرصه های نظامی؛ حمایت می کرد.

۴- کارکرد سیاسی

نقش مسجد تنها به کارکرد عبادی، فرهنگی و نظامی آن محدود نمی شود. مسجد به عنوان یک نهاد سیاسی مطرح است. چراکه احکام دین اسلام با آموزه های سیاسی آمیخته و همراه است. در اسلام همواره تجمع مسلمانان و اتحاد آن ها مورد توجه بوده و مسجد مهم ترین فضا برای ارتباط، اتحاد و پیوستگی مسلمانان به شمار می رفته است. نقش سیاسی مسجد همزمان با گسترش اسلام و توجه به مساجد پر رنگ تر می شد. پیامبر(ص) نیز قبل از هجرتشان به منظور پیشبرد اهداف سیاسی خود از سنگر مسجد بهره می بردند. مذاکره با هیئت های مختلف، قضاوت و رسیدگی به دعاوی، اعزام نمایندگان به اطراف، رفع ابهامات و کج فهمی ها، امر به معروف و نهی از منکر، ایجاد وحدت اجتماعی، حل نزاع های قبیله ای، رفع برتری و تبعیضهای واهی، از مهم ترین کارکردهای سیاسی مسجد در قرون اولیه اسلام بوده است.

۵- کارکرد اجتماعی

مسجد تنها مکانی است که با تجمع مردم از تهی دست تا ثروتمند، نقش مؤثری را در برقراری تعادل اجتماعی در جامعه اسلامی ایفا می کند. عموم مردم در برابر معبود خویش بدون هیچ تبعیضی می نشینند و به عبادت و بندگی خداوند و سیر و سلوک عرفانی می پردازند. چنین ویژگی هایی تنها از آن مسلمانان است و در دیگر ادیان بدان نمی توان برخورد.

۶- کارکرد اقتصادی

در قرون اولیه اسلامی، مساجد محل نگهداری و توزیع بیت المال بودند و بسیاری از فقرا و افراد بی پناه که از موقعیت سیاسی برخوردار نبودند در آن جا اسکان داده می شدند و این گونه، مساجد در رفع معضلات اقتصادی مسلمانان ایفای نقش می کردند.

۷- کارکرد قضایی

قضاوت و برقراری عدالت به نحوی کارکرد اجتماعی مسجد را تداعی می کند. بین مسجد و قضا، سابقه طولانی وجود دارد. در عهد رسول اکرم (ص) مسجد مکانی برای دادخواهی و دادرسی مردم بود و پس از آن خلفا روزهای معینی از هفته را برای دادرسی و برگزاری دادگاه در نظر می گرفتند و رسم بر این بوده است که قاضی در مسجد بنشیند. همان طور که در بخش های قبلی این مقاله آمده است، مساجد از اهمیت فراوانی برخوردار بوده اند و کارکردهای مختلفی

داشته اند. به طوری در برخی از منابع بر اهمیت این موضوع تاکید شده است، که در زمان حمله اعراب به یکی از شهرهای ایران - اردبیل - مرکز آذربایجان تصرف شد. مرکز تاریخی این شهر " جمعه مسجد " بوده، تخریب شده است. فعالیت های مسجد، زمینه ساز شکل گرفتن نشانه ها و معانی است، که با گذشت زمان تبدیل به مهم ترین عوامل شناخت مسجد توسط مردم می شوند، میزان نسبی این اهمیت به چگونگی رابطه فرد با مسجد نیز بستگی دارد. مهم ترین فعالیت های مسجد از نظر نمازگزاران نماز جماعت، فعالیت های جانبی و گفتگو و معاشرت با دیگران است. این فعالیت ها با افزایش تعاملات اجتماعی موجب تقویت حس مکان می شوند. افزایش فعالیت ها، سنتی تر شدن مسجد، چشمگیرتر شدن عناصر و افزایش تزیینات مهم ترین تمایلات نمازگزاران به ایجاد تغییرات در مسجد است (فلاح، محمدصادق، ۱۳۸۴).

به طور کل مردم باید حس کنند فضای مسجد بخشی از فضای زندگی آنان است. ساکنان شهر باید بتوانند مشک لها و غم و درد و غصه خود را در فضای روحانی مسجد با دوستان خود در میان بگذارند و در حل مشکلات هم بکوشند. بسیاری از مسجدهای امروز، آن طور که باید و شاید عمل نمی کنند. مسجدها باید طوری در محله مسکونی قرار گیرند که نه فقط در زمان اذان و ادای نمازسر وقت، بلکه هر وقت می خواهیم، بتوانیم به درون مسجد راه یابیم و با خدای خود راز و نیاز کنیم. بهتر است از کوچه های اصلی محله که می گذریم مسجد را ببینیم و فضایی روحانی را حس کنیم (پورجعفرو همکاران، ۱۳۹۱).

نتیجه گیری

در تعریف شهر اسلامی، شهرسازان بر اساس معماری حاکم بر شهرها آن را شهری می دانند که بر اساس فرهنگ اسلامی شناخته است.

با توجه به مقایسه و تطبیقی که در معیارهای انسانی و قرآنی در باب شهر و روستا به عمل آمد، چنین می نماید که قرآن کریم، با معیارهایی که دانشمندان و کارشناسان در طول تاریخ پیدایش شهرها برای شناسایی آن ها بیان کرده اند، هیچ گونه مخالفتی اعلام نمی کند؛ ولی از مضمون پیام هایش، معیارها و ملاک های بسیار ظریفی قابل دریافت است که با ملاک های ارائه شده ی بشری، مشابهتی ندارد.

ایدئولوژی اسلامی تاثیر فراوانی بر ساخت کالبدی شهر ها داشته است و با اندیشه ها، مفاهیم و عقاید معماران و شهرسازان مسلمان در ساختن شهر اسلامی کاملاً موافق بوده است. دین اسلام به تمامی نیازها بطور اصولی و در ارتباط باهم پاسخ گفته است.

باتوجه به اینکه شهر اسلامی نمادی از یک هویت و یک تفکر می باشد باید در مفاهیم شهر اسلامی بصورت دقیق، پژوهش های مختلف انجام پذیرد و در شناخت شهرها مدنظر قرار بگیرد. در الگوی شهر اسلامی، عامل مسلط دین اسلام است. به این ترتیب شهر اسلامی ماهیتی است ثابت، که در هر مکان و زمان تجلی ویژه ی خویش را خواهد داشت.

مساجد جزو محور های اصلی و کانونی شهر اسلامی به شمار می آیند که کارکرد های مهمی از قبیل: کارکرد عبادی آموزشی، سیاسی، قضایی، اجتماعی، نظامی و هنری بوده اند که با گسترش اسلام و فعالیت های مسلمانان عملکردهای سیاسی، قضایی، آموزشی و... از مسجد جدا شده و هر کدام مکان خاصی را به خود اختصاص دادند، ولی ارتباط خود را با مسجد حفظ نمودند. در آیات متعددی از قرآن کریم به اهمیت مسجد در زندگی و مجتمع های مسلمانان اشاره شده است. چنانکه در سوره کهف ضمن بیان وقایع مربوط به اصحاب کهف که پیش از اسلام رخ داده، به این موضوع اشاره می شود.

مهم ترین فعالیت های مسجد از نظر نمازگزاران نماز جماعت، فعالیت های جانبی و گفتگو و معاشرت با دیگران است. این فعالیت ها با افزایش تعاملات اجتماعی موجب تقویت حس مکان می شوند.

بسیاری از مسجدهای امروز، آن طور که باید و شاید عمل نمی کنند. مسجدها باید طوری در محله مسکونی قرار گیرند که نه

فقط در زمان اذان و ادای نماز سر وقت، بلکه هر وقت می خواهیم، بتوانیم به درون مسجد راه یابیم و با خدای خود راز و نیاز کنیم.

- منابع:

- ۱- ضرابی، اصغر؛ علی نژاد طیبی، کاووس (۱۳۸۹)، تحلیلی بر عناصر کاربری های شهری در شهرهای اسلامی، کتاب ماه هنر، شماره ۱۴۳، صص ۱۶ تا ۲۷
- ۲- خدایی، زهرا؛ تقوایی، علی اکبر، (۱۳۹۰)، شخصیت شناسی شهرهای اسلامی با تاکید بر ابعاد کالبدی شهر اسلامی، مطالعات شهر ایرانی اسلامی، شماره ۵ ی ۱۰۳-۱۱۳.
- ۳- رضایی، محمود، (۱۳۹۲)، ارزشهای جاوید و جهان گستر شهرسازی اسلامی-بازنمودی از نگرش های فراکالبدی و فرازمانی شهر اسلامی، پژوهش های جغرافیای انسانی، شماره ۵ ی ۸۵، صص ۱۶۹-۱۹۰.
- ۴- منتظرالقایم، اصغر، (۱۳۸۷)، مجموعه مقالات نخستین همایش آرمانشهر اسلامی، دانشگاه اصفهان، صص ۶۷-۸۰.
- ۵- نظریان، اصغر، (۱۳۸۸)، پویایی نظام شهری ایران، تهران، مبتکران، پیشروان.
- ۶- حبیبی، سیدمحسن، (۱۳۸۷)، تحلیلی تاریخی از مفهوم شهر وسیمای کالبدی آن تفکر تائر، دانشگاه تهران.
- ۷- پیرنیا، کریم، (۱۳۸۵)، معماری اسلامی ایرانی، سروش دانش.
- ۸- مویدی، محمد، (۱۳۹۲)، تبیین نقش امام زادگان به عنوان فضاهای عمومی در شکل گیری احساس تعلق و ارتقاء سطح هویت شهری.
- ۹- موحد، علی؛ شماعی، علی؛ زنگانه، ابوالفضل، (۱۳۹۱)، بازشناسی هویت کالبدی در شهرهای اسلامی (مطالعه ی موردی شهر ری)، فصلنامه ی علمی تخصصی برنامه ریزی منطقه ای، سال دوم شماره ۵ ی ۳۷-۵۱.
- ۱۰- شکویی، حسین، (۱۳۸۵)، دیدگاههای نو در جغرافیای شهری، جلد اول، انتشارات سمت.
- ۱۱- حبیب، فرح؛ نادری، سید مجید؛ فروزانگر، حمیده (۱۳۸۷) پرسیمان تبعی در گفتمان کالبد شهر و هویت، نشریه ی هویت شهر، سال دوم، شماره ۳.
- ۱۲- ناری قمی، مسعود، (۱۳۸۹)، مطالعه ی معنا شناختی در باب مفهوم درونگرایی در شهر اسلام، نشریه ی هنرهای زیبا معماری و شهرسازی، شماره ۴۳ ی ۶۹-۸۲.
- ۱۳- مشکینی، ابوالفضل؛ رضایی مقدم، علی، (۱۳۹۳)، بررسی مولفه ها و شاخص های شهر اسلامی با تاکید بر نقش و اهمیت فرهنگ سازی در تحقق الگوی شهرسازی اسلامی ایرانی، ششمین کنفرانس ملی برنامه ریزی و مدیریت شهری مشهد با تاکید بر مولفه های شهر اسلامی.
- ۱۴- فلاحت، محمدصادق، (۱۳۸۴)، نقش طرح کالبدی در حس مکان مسجد، نشریه هنرهای زیبا، شماره ۲۲.
- ۱۵- پورجعفر، محمدرضا؛ پورجعفر، علی، (۱۳۹۱)، الگوی پیشنهادی محله با مرکزیت مسجد و فضاهای عمومی مورد نیاز در شهر ایرانی- اسلامی، فصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات شهر ایرانی-اسلامی، شماره ۱۰ ی ۱۰.
- ۱۶- رضازاده اردبیلی، مجتبی؛ پیغامی، لیلا، (۱۳۹۱)، مدیریت طراحی در جوار آثار مذهبی، نمونه موردی: مزار شیخ صفی الدین اردبیلی، فصلنامه علمی-پژوهشی مرکز علمی پژوهشی هنر معماری و شهرسازی منظر، سال نهم، شماره ۲۳ ی ۲۳.
- ۱۷- نقی زاده، محمد؛ (۱۳۹۲)، جایگاه مسجد در طراحی شهر اسلامی، هنر، سال ۱۵، شماره ۱۷۹ ی ۱۷۹.
- ۱۸- جعفریان ثمرین، حامد و همکاران، (۱۳۹۲)، تحلیل و بررسی جایگاه مسجد به عنوان نمادی از شهر ایرانی- اسلامی، اولین کنفرانس معماری و فضاهای شهری پایدار.